

२. भगवन्नाम महिमा

भगवंताच्या नामाचा महिमा श्रुतिस्मृतिपुराणें, संत या सर्वानी गायिला आहे.

“मर्ता अमर्तस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः” व
“आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे”

असे हे दोन, ऋग्वेद संहितेत, सर्व साधनापेक्षा नामसाधन श्रेष्ठ आहे, असे नामाचे माहात्म्य सांगणारे मंत्र दिलेले आहेत. प्रत्येक पुराणात नाममहात्म्य सांगणारे शेकडो श्लोक दिले आहेत. तुकाराम महाराज, नामदेव महाराज, नाथ महाराज, श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांनी तर नाममाहात्म्याचा ध्वज उभारिला व एका नामसाधनानेच सर्व साधनांचे फळ मिळते असा घोष केला आहे. भगवन्नामस्मरण हे सर्व पापांची होळी करणारे आहे असे पुराणांचे व संतांचे म्हणणे आहे. असा हा नाममहिमा अत्यंत अलौकिक सांगितला आहे.

अर्थवाद-विचार

हा नाममहिमा अर्थवाद नाही. नाममहिमा अर्थवाद आहे असे म्हणण्याचा-

“अर्थवादं हरेर्नाम्नि संभावयति यो नरः ।

स पापिष्टो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम् ॥”(कात्यायन संहिता)

इत्यादि अनेक वचनांनी पुराणादि ग्रंथातून निषेध केला आहे. पद्मपुराणात दहा नामापराध सांगितले आहेत. त्यांत “**नान्यर्थवाद भ्रमः**” नाममहिमा अर्थवाद आहे. असा भ्रम होणे हा एक अपराध गणला गेला आहे. हारितादि स्मृति ग्रंथातूनहि नाममहिमा वर्णिली आहे. असा एक आर्षग्रंथ नाही की, ज्यात नाममहिमा वर्णिली नाही. गीतेत भगवंतांनी आपल्या मुखाने “**यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि**” (गी.१०-२५) सर्व यज्ञापेक्षा नामजपयज्ञ श्रेष्ठ ठरविला आहे. “**जपेनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः**” (मनुस्मृति.२-८७) नुसते जपाने देखील ब्राह्मणत्व सांभाळले जाते असे मनूनेहि म्हटले आहे. गीतेच्या सतराव्या अध्यायात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी व शंकराचार्यांनी भगवन्नाम हे विगुण कर्मांला सगुण करतें व अपूर्ण कर्म पूर्ण करिते असे सांगितले आहे.

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
परि आश्रय आकाशा । आकाशचि कां जैसा ॥

या नामा नामीं आश्रय तैसा । अभेद असे ॥४०३॥ (ज्ञा.)

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की, आकाशाला जसा आकाशाचा आश्रय असतो म्हणजे आश्रय आकाश व आश्रित आकाश असा अभेद आहे, तसाच नाम व नामाचा आश्रयभूत नामी परमात्मा या दोघांचाहि अभेद आहे. नाम व परमात्मा हे दोन्ही अभिन्न आहेत. “**नाम परब्रह्म वेदार्थी**” (ज्ञा.१०-२३३) वेदाने देखील नाम परब्रह्मरूपच मानले आहे असे माऊलीचेच वचन आहे. हे नामाचे माहात्म्य जाणूनच आपल्या सर्व कर्ममार्गात आदिअंती “**विष्णवे नमः**” म्हणून नामस्मरण करीत असतात. पण दुर्दैव हे की, कित्येक समाजधुरिणांना हे नाममाहात्म्य रोचक म्हणजे अर्थवाद वाटते.

अर्थवादाचे रूप

एखाद्याने एखादे वाक्य अर्थवाद आहे असे म्हटले म्हणजे ते अर्थवाद होते असे नाही. अर्थवादाचे लक्षण जेथे दिसेल ते वाक्य अर्थवाद होते. ज्यांना वेदातील पशुयागापेक्षा नामजपयज्ञ श्रेष्ठ, असे भगवंताचे म्हणणे बरे वाटत नाही तेहि असेंच “**यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि**” हे वाक्य अर्थवाद आहे असे म्हणतात. असे म्हटल्यास सर्व विभूतियोगाध्यायच अर्थवाद म्हणावा लागेल. जेथे अर्थवाद असतो तेथे हे वाक्य अर्थवाद नव्हे असे सांगण्याची गरज नसते, पण नाममहिमा सांगताना हा नाममहिमा अर्थवाद नाही व तसे म्हणणे अत्यंत पाप आहे असे पुराणात सांगितले आहे.

अर्थवाद हा पूर्वमीमांसेतील पारिभाषिक शब्द आहे. पूर्वमीमांसेत दोन प्रकारची वेदवाक्ये आहेत असे मानिले आहे. एक मुख्य वाक्य व दुसरे अवांतर वाक्य. सर्व वेदाने मनुष्याला अमुक कर, अमुक करू नको अशा प्रवृत्तिपर किंवा निवृत्तिपर आज्ञाच वेदात केली आहे. त्यामुळे वेद हे क्रियापर आहे असे पूर्वमीमांसकाचे म्हणणे आहे. जे वचन असे विधिपर आहे व ज्याचे कांही पापपुण्यरूप फळ सांगितले आहे, ते विधिवाक्य मुख्य म्हटले जाते व ज्या वाक्यांत कांहीच विधि नसतो पण विधीमध्ये उपयोगी पडणाऱ्या यजमान, देवता, सामुग्रीद्रव्य, त्यांचे केवळ स्तुतिपर किंवा निंदापर अथवा अस्तित्वदर्शक वर्णन असते, असे वाक्य अवांतर वाक्य म्हटले जाते. या अवांतर वाक्यालाच पूर्वमीमांसेत

‘अर्थवाद’ म्हणतात. या अर्थवाद वाक्यांचा विधिवाक्यांशी ते एकवाक्यता करितात. वेदातील अवांतर वाक्यांचा भाग एखादा विधि सांगत नसला तरी वेदात सांगितलेल्या विधिवाक्यांची प्रशंसा करून मनुष्याला कर्म करण्याला प्रवृत्त करणारा असल्यामुळे तो विधीशीच संलग्न आहे, म्हणून तो निरर्थक नाही, अशी पूर्वमीमांसक एकवाक्यता करीत असतात.

सारांश, ज्या वाक्यात कांही विधिआज्ञा नाही व ज्यात काही स्वतंत्र फळप्राप्ति सांगितली नाही असे वचन अर्थवाद होय असा पूर्वमीमांसेत ‘अर्थवाद’ पदाचा स्पष्टार्थ सांगितला आहे.

अर्थवादाचे प्रकार

ही वेदातील अर्थरूप वाक्येहि तीन प्रकारची आहेत. याहून चवथा प्रकार नाही. पहिली ‘अनुवादात्मक’ वाक्ये आहेत. दुसरी ‘गुणरूप’ वाक्ये व तिसरी ‘भूतार्थरूप’ वाक्ये होय. जो अनुभव आपण प्रत्यक्ष प्रमाणाने घेतो तोच अनुभव श्रुतीने सांगितला असला तर अनुभव सांगणारे श्रुतिवाक्य ‘अनुवादात्मक’ अर्थवाद म्हटले जाते. उदाहरणार्थ -

(१) “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” हे श्रुतिवाक्य आहे. अग्नि हा थंडीचे निवारण करितो असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे. पण अनुभव आपल्याला प्रत्यक्ष प्रमाणानेच येतो. श्रुतिवरून येतो असे नाही. येथे ह्या वाक्यात प्रत्यक्ष प्रमाणाने सर्वांना कळत असलेली गोष्टच श्रुतीने सांगितली असल्यामुळे “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” हे श्रुतिवाक्य आपल्याला येत असलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवाचा अनुवाद म्हणजे पुनः उच्चार करिते, म्हणून “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” हे वाक्य ‘अनुवादात्मक’ अर्थवादात्मक होय.

(२) आपण प्रत्यक्ष जशी वस्तु पाहतो त्या विरुद्ध लक्षणाने श्रुतीने जर त्या वस्तूचे वर्णन केले असेल तर तेथे त्या वस्तूचे वर्णन करणारे श्रुतिवाक्य गुणवादाने अर्थवादात्मक होते. जसे “यजमानः प्रस्तरः” हे एक श्रुतीत वाक्य असून त्याचा यजमान दगड आहे असा अर्थ आहे; पण प्रत्यक्ष यज्ञात बसलेला यजमान आपण चेतन पाहतो. तो दगड दिसत नाही. तेव्हा हे “यजमानः प्रस्तरः” हे श्रुतीचे वचन प्रत्यक्षाच्या विरोधी आहे म्हणून हे वाक्य अर्थवादात्मक आहे.

(३) “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुंतिमुपजगामह” हे वचन असून सूर्य, पुरुष होऊन कुंतीपाशी आला असा त्याचा अर्थ आहे. हे ‘भूतार्थवादाचे’ उदाहरण आहे. ह्या भूतार्थवादात इतिहास असतो.

नाममहिमा अर्थवाद नाही

वर सांगितलेल्या अर्थवादापैकी नाममहिमा कोणता अर्थवाद होतो हे पाहू गेल्यास नाममहिमा कोणताच अर्थवाद ठरत नाही असे आपल्याला स्पष्ट दिसून येईल. नामाचा महिमा जो कांही सांगितला आहे तो आपल्याला शास्त्राने त्याचाच अनुवाद केला असे कोणीच म्हणू शकत नाही. कारण तो प्रत्यक्षप्रमाणगम्य नाही. म्हणून नाममहिमा अनुवादात्मक अर्थवाद आहे असे म्हणता येत नाही.

गुणवादात्मक अर्थवादहि प्रत्यक्षप्रमाणाचे विरुद्ध प्रतिपादन करणारे वचनाचे ठिकाणीच मानला जातो, पण नाममहिमा हा प्रत्यक्ष प्रमाणाचे विरुद्ध प्रतिपादन करणारा आहे असे तरी कसे म्हणता येणार? म्हणून नाममहिमा गुणवादाने अर्थवादात्मक आहे असे म्हणता येत नाही.

भूतार्थवादात इतिहास असतो व इतिहास म्हणजे घडलेली सत्य हकीकत होय. त्या दृष्टीने नाममहिम्याचा इतिहास सत्य ठरतो. म्हणजे नाममहिमाच सत्य ठरतो.

अर्थवादवाक्यात स्वतंत्र फळ सांगितले नसते. विधीने प्राप्त होणारे फळच अर्थवाद वाक्याचे फळ समजले जाते. नाम घ्यावे असा विधि आहे व नामशास्त्रात नामाचे स्वतंत्र फळ सांगितलेले आहे. नामाने सर्व पाप क्षालन होते. कांही न करता एक नामसाधन केले तरी भगवत्प्राप्ति होते असेच नामस्मरणाने सर्वसाधननिरपेक्ष फळ सांगितले आहे. म्हणून कोणत्याहि शास्त्रविचाराने नाममहिमा अर्थवादात्मक मानताच येत नाही.

वचन विरोध

आता संतांच्या वचनात कांही परस्पर विरुद्ध वचने दिसतात. एका वचनात ते म्हणतात की भाव असो नसो, जिद्धेने नामस्मरण केल्यास सर्व पापांचा नाश होऊन ईश्वरप्राप्ति होते,

-तर दुसऱ्या वचनात तेच म्हणतात की, भाव असल्यावाचून नाम घेणे ही नुसती जिद्धेची बडबड आहे.

अशी संतांची परस्पर विरोध वचने असली तरी नामस्मरणाचे माहात्म्य अर्थवाद नसल्यामुळे नाममाहात्म्य अर्थवाद न मानताच, संतांच्या परस्परविरोधी भासत असलेल्या वचनांचा समन्वय करावयास पाहिजे, तो पुढीलप्रमाणे करता येतो व तोच प्रमाण ठरतो.

वचन संगति

भगवंताच्या नामाची दोन प्रभावी फळे सांगितली आहेत.

(१) एक फळ म्हणजे सर्व पापांचा क्षय व

(२) दुसरे फळ म्हणजे भगवंताचा साक्षात्कार.

पहिले फळ म्हणजे सर्व पापांचा क्षय, हे भगवंताचे नाम कशाहि रीतीने घेतले तरी प्राप्त होते. हे फळ प्राप्त होण्याकरिता भाव म्हणजे श्रद्धाच असली पाहिजे असे नाही. तुकाराममहाराजांनी -

चाल केलासी मोकळा । म्हणे विडुल वेळोवेळा ॥१॥

तुज पापचि नाही ऐसे । नाम घेता जवळी वसे ॥२॥

या अभंगाने नामाचे पापक्षालन-सामर्थ्य केवढे थोर आहे, हे दाखविले आहे. या अभंगात श्रीतुकाराममहाराजांनी पाप करण्याची परवानगी दिली असा अर्थ नाही, हे "चाल केलासी मोकळा" या चरणावरून दिसून येते. जो कितीहि सांगून पापकर्मापासून परावृत्त होत नाही त्याला त्यांनी उपदेश करताना त्रासलेल्या आईबापाप्रमाणे असा उपदेश केला आहे की, तू चाल मोकळी केलीस म्हणजे "वाटेल तसे वागावेसे वाटते तर बाबा, तसे वाग. कर वाटेल ते, पण एकमात्र न चुकता वेळोवेळी विडुलाचे नांव तरी घेत राहा म्हणजे पापसंचयाने होणारी दुर्गति तरी नामस्मरणाने टळेल." असे नाम घेता घेता पुढे नामस्मरणाचा ध्यास लागून वृत्तीचा पालट होतो व पुरुष धार्मिक होतो. श्रीतुकारामादि संतांचा अशाप्रकारचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. कसेहि नाम घेतले असता पापाचे पर्वत जळतात, पण तशाच नामस्मरणाने लगेच भगवत्प्राप्ति होते असे नाम कोठेच सांगितले नाही.

नामस्मरणाने भगवत्प्राप्ति होण्याकरिता त्या भगवत्प्राप्तीच्या उद्देशाने

(२६)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
श्रद्धापूर्वक सतत नामजप करून त्या नामस्मरणाबरोबर भगवंताचे ध्यानहि घडले पाहिजे. असा नामरूपाचा मेळ झाला नाही. तर

"नामरूपा नाही मेळ । अवघा वाचेचा गोंधळ"

म्हणजे असे नामस्मरण वाचेची केवळ बडबड होय व त्या नामाने भगवत्प्राप्ति होत नाही असे नाथांचे स्पष्ट म्हणणे आहे.

"इंद्रियासी नेम नाही । मुखीं नाम करील काई"

ह्या अभंगातहि भगवत्प्राप्तीच्या दृष्टीनेच वैयर्थ्य दाखविले आहे. पापाचे क्षालनहि तशा नामस्मरणाने होत नाही असा त्या अभंगाचा अर्थ नाही. नामस्मरण करीत राहून पापहि करीत राहिल्यास नामस्मरणाच्या पूर्वीची पापे नामस्मरणाने नाहीशी होतात, पण नामस्मरणानंतरची पापे राहत जातात. त्यामुळे लवकर चित्त शुद्ध होऊन भगवत्प्राप्ति होत नाही, असा त्या अभंगाचा भावार्थ आहे.

अशा सर्व अभंगांचा अर्थ हाच आहे की, भगवत्प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा असेल तर मग नामाबरोबर रूपाचे ध्यान होत राहिलेच पाहिजे. भगवंताचे नामस्मरणाबरोबर भगवंताचे ध्यान घडण्याकरिता विषयाचे ध्यान सुटले पाहिजे व त्याच्याकरिता अभ्यास व वैराग्य पाहिजे.

एकट्या नामस्मरणानेहि विषयवैराग्य, भगवंताचे ध्यान व भगवत्प्रेम उत्पन्न होऊ शकेल, पण ते नामस्मरण अविरत घेणे अत्यंत आवश्यक असते व त्याला कालावधिहि लागतो. काळ लागू नये व भगवत्प्राप्ति लवकर व्हावी अशी इच्छा असल्यास इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रहपूर्वक अविश्रम नामस्मरण करावे हे त्या अभंगात सांगितले आहे.

सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

इत्यादि वाक्यात एकदा नामस्मरण केल्यावर अजामिळाप्रमाणे ज्याला पुढे पाप करण्यास अवसरच मिळाला नाही म्हणजे मरणाचे वेळी तोंडाला भगवंताचे नाम आले तरी तेवढ्या एकवेळच्या नामस्मरणाने देखील त्याच्या सर्व पापांचा नाश होऊन त्याची दुष्प्रवृत्ति जाऊन सत्प्रवृत्ति होते व तो मोक्षाचा अधिकारी होतो - म्हणजे मोक्षमार्गाला लागतो, असे सांगितले आहे.

एकवेळ नामस्मरण केले व मग कांही करीत राहिले तरी तेवढ्या एकवेळच्या नामस्मरणाने मोक्ष होतो असा त्या वाक्याचा अर्थ कोणी केल्यास,

दुःखाने एवढेच म्हणावे लागेल की, भगवंता! अशा बुद्धिमान पुरुषांच्या तोंडून अर्थ ऐकण्याचे माझे कपाळी लिहून ठेवू नकोस. अजामिळाने शेवटच्या वेळी नाम घेतले व तेहि पुत्रमिषाने- परंतु तेवढ्या नामाने त्याच्या पापाचा क्षय झाला व त्याला पुढे सत्प्रवृत्ति होऊन त्याने मुक्तीचे साधन केले. पुत्राकडे दृष्टि ठेवून नाम घेतले नसते व परमेश्वराकडे दृष्टि ठेवून नाम घेतले गेले असते तर त्या सकृन्नामोच्चाराने देखील तो विष्णुलोकास गेला असता हे सुनिश्चित. कारण तशा नामस्मरणाबरोबर भगवत्प्राप्तीला आवश्यक ध्यान घडण्यामुळे,

“मरणीं जया जे आठवे । तो तेचि गतीते पावे ॥”(ज्ञा. ८-७६)

या माउलीच्या आश्वासनाप्रमाणे त्याची वैकुंठ हीच एक गति होती. अजामिळाला तसे झाले नाही. कारण नांव देवाचे व ध्यान मुलाचे ह्या गोंधळामुळे तो वैकुंठाला लगेच गेला नाही; पण तेवढ्या व तशा नामस्मरणानेच त्याचे सर्व पाप नाहीसे होऊन त्या नामस्मरणाच्या अगाध पुण्याईने त्याची मोक्षमार्गाकडे प्रवृत्ति झाली. सारांश, नामस्मरणाचे पापदाहक सामर्थ्य रोचक आहे हे विधान सर्वस्वी चूक आहे.

“निष्ठावंत भाव भक्ताचा स्वधर्म”

भगवत्प्रेम उत्पन्न होणे कठीण आहे हे कोण नाही म्हणतो; पण ते उत्पन्न होण्याला मात्र नामस्मरण हेच साधन आहे.

“बहुता सुकृतांची जोडी । म्हणुनि विद्वली आवडी”

भगवत्प्रेम उत्पन्न होण्याला अलोट सुकृत पदरी पाहिजे हे खरेच आहे. अजामिळाने मनोनिग्रहादि साधने करून मोक्ष मिळविला असला तरी त्याने नामसाधन केले नाही असा उल्लेख नाही. विष्णुदूतांचे तोंडून नामाचा पराक्रम ऐकल्यावर त्याला नामसाधनच करावेसे वाटणे साहजिक होते.

नामानेच अष्टांगयोगाची सर्व अंगे साधू शकतात असे योगशास्त्रातहि मान्य केले आहे. योगात नामस्मरणपूर्वक केलेला सबीज अभ्यासच सुलभ व निर्विघ्न मार्ग आहे असे निक्षून सांगितले आहे. ‘अजामिळाने नामस्मरण सोडून अष्टांग योगाभ्यास केला असेल तरी अजामिळाने तसा अभ्यास केला म्हणून त्यावरून एकट्या नामाने शेवटी भगवत्प्राप्ति होत नाही व त्याला योगादिकांची जोड द्यावी लागते’ असा निष्कर्ष काढणे मोठी चूक आहे. सगुणध्यान योगच आहे.

(२८)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
भक्ति ही शूळावरील पोळी आहे हे खरेच आहे. भक्तीकरिता शूरवीराप्रमाणे प्राण देखील अर्पण करण्याची तयारी पाहिजे. हाच भक्तिमार्गातील वीररस आहे. भगवत्ध्यानाने अशी तयारी होते. पण अशी तयारी होण्याकरिता जे भगवंताचे प्रेम असावयास पाहिजे ते क्रमाक्रमाने

“निष्ठावंत भाव भक्ताचा स्वधर्म । निर्धार हे वर्म चुको नये ॥”

अशा निर्धाराने व पूर्ण निष्ठेने नामस्मरण करणाऱ्या नामधारकाला भगवंत निश्चयाने प्रेम देतोच. भगवत्प्राप्तीकरिता निष्ठायुक्त नामस्मरण पाहिजे व त्याचबरोबर प्राण खर्ची घालण्याचाहि निर्धार पाहिजे, हे सर्वांना मान्य आहे. तुकाराम महाराजांनी “अनाथाच्या नाथे घातला विमानी” भगवंतांनी अजामिळाला विमानात घालून वैकुंठात नेले हे जे म्हटले आहे ते तात्काळ नेले ह्या अर्थी न घेता शेवटी नेले असा अर्थ आहे. एका नामस्मरणाने त्याची सर्व पापे नाहीशी होऊन त्याची सत्प्रवृत्ति झाली व तो मोक्षसाधनाला लागून शेवटी वैकुंठाला गेला असा त्या वचनाचा अर्थ केला पाहिजे.

भगवत्प्राप्ति किंवा भगवत्प्रेम शूळावरील पोळीप्रमाणे कठीण असले तरी आपल्या बुद्धीचा अहंकार बाळगणाऱ्यालाच कठीण आहे. सर्व अहंकाराचा समूळ त्याग करून व आपलेच दोष पाहून जो भगवंताला सानन्य दीनतेने त्याच्या नांवाने हाका मारितो त्याला ही शूळावरील पोळी मिळते यात शंका नाही. आपल्या शहाणपणाचा अभिमानच या भक्तिमार्गातील पाय घसरून पडण्याची भीति असलेला थोर तुटलेला पर्वताचा कडा आहे, असे तुकाराममहाराजांनी “भक्ति म्हणजे काय शूळावरील पोळी”

या अभंगात म्हटले आहे. अभिमान असतो तोपर्यंत भक्तिप्रेम प्राप्तच होत नाही, एवढेच नाही तर असलेले प्रेमहि दुरावते.

३. श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा

श्री सद्गुरु गुलाबराव महाराज हे ज्ञानेश्वरीच्या सहाय्या अध्यायात सांगितलेल्या योगात निष्ठात होते. भगवान व्यासांसारखे पूर्ण ज्ञानी व भगवान श्रीकृष्णाचे ठिकाणी गोपीप्रमाणे त्यांचे निःसीम प्रेम होते. महाभागवत श्रीज्ञानेश्वर माउलीचाच त्यांच्यावर साक्षात् अनुग्रह होता. श्री क्षेत्र आळंदी येथे 'ज्ञानेश्वर माउली' या मंत्राची संपुटी लावून अजानवृक्षाखाली त्यांनी अनुभवामृताचे पाठ केले होते अशी आख्यायिका आहे. आधीच प्रपंचाचा वीट येऊन वैराग्य संपन्न झाले होते व भगवत्प्राप्तीची आतुरता होती. म्हणूनच भगवद्भक्त हैबतिरायाप्रमाणे श्रीसद्गुरु गुलाबराव महाराजांनाहि ज्ञानेश्वर माउलींनी स्वनामाचा प्रत्यक्ष उपदेश देऊन कृतार्थ केले.

त्यांनी फार मोठी ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली आहे. सर्वस्वी सगुण भक्तिच मान्य असलेल्या वारकरी संप्रदायाला तर श्रीसद्गुरु गुलाबरावमहाराजांचे ग्रंथ अत्यंत उपयोगी असूनहि कांही वारकरी निश्चलदासासारख्या निर्गुणवाद्याचे ग्रंथांचा ते अभ्यास करितात, पण सर्व संतांच्या सिद्धांतांचे प्रतिपादन करणाऱ्या श्रीगुरु गुलाबराव महाराजांच्या ग्रंथाला मात्र ते तुच्छ लेखतात हे आश्चर्य आहे. याचे कारण एकच आहे की, वारकरी पंथातील कांही अग्रणी यांना पंढरीची वारी करणाऱ्या भक्तावाचून भारतातील इतर भक्तांविषयी आदरभाव नाही, एवढेच नाही तर पंढरीला एखादेवेळीं जाऊन नित्य आळंदीला किंवा आपल्या उपास्याचे स्थळी जाणारे जे कोणी भक्त असतील त्यांचा भक्तिभावहि खोटा, असेहि म्हणायला ते कमी करीत नाहीत. सगुण भक्तालाहि असा मार्गाभिमान किंवा उपास्याभिमान असावा याचे आश्चर्य वाटते. सगुण भक्तीत अभिमान निःशेष गळतो व भक्त अत्यंत विनम्र होतो असे म्हणतात, पण या कसोटीने वारकरी पंथातील कांही जणांच्या या प्रवृत्तीकडे पाहता वारकरी पंथात सगुण भक्तीने फार मोठी अहंकृति उत्पन्न केली आहे असे म्हणणे भाग पडते. सर्व संत सारखे लेखावे, थोर-कनिष्ठ असा भेदभाव धरू नये अशी ज्या पंथाची शिकवण, त्या पंथातच असा संतांविषयी कनिष्ठ-श्रेष्ठभाव असावा याचा खेद होतो. पतिव्रतेची आपले पतीचे ठिकाणी

(३०)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
एकनिष्ठा असते पण ती आपापल्या पतीचे ठिकाणी एकनिष्ठा असलेल्या ज्या दुसऱ्या स्त्रिया, त्यांना माझ्या पतीचे भजन करा असे कधी म्हणत नसते. ती सर्व इतर एकनिष्ठ स्त्रियांना आपल्यासारख्याच एकनिष्ठ पतिव्रता समजत असते व सर्वांविषयी पूर्ण आदरभाव दाखविते. तसेच वारकरी पंथातील अग्रणीला इतर उपासकांविषयी वाटू लागेल तो सुदिन !

नामनिष्ठा

श्रीसद्गुरु गुलाबरावमहाराजांची नामनिष्ठा म्हणजे नामस्मरणाचा आदर व तदेकपरायणता किती असीम होती हे त्यांच्या ग्रंथातून हरिनामाविषयी त्यांनी काढलेल्या उद्गारावरून दिसून येते. श्रीमहाराजांचे नामस्मरण कोणालाच स्पष्ट दिसत नसे, पण त्यांचे अखंड नामस्मरण चालत असे, हे, झोपेतहि त्यांच्या मुखातून जे केव्हा केव्हा भगवन्नामस्मरण निघालेले दृष्टीस पडत असे त्यावरून दिसून येत असे. सावध स्थितीत मनुष्य नामस्मरण करील पण झोपेसारख्या स्थितीतहि जर नामस्मरण होताना दिसले तर ते मानसिक अखंड नामस्मरणाच्या अभ्यासावाचून होऊच शकत नाही. म्हणून-
“ज्ञानदेवा नाम जपमाळ अंतरी । धरुनि श्रीहरी जपे सदा ॥”

या ज्ञानराज माउलींच्या म्हणण्याप्रमाणे श्रीमहाराजांचे नामस्मरण अखंड अंतःकरणात चालू राहत असे. श्रीमहाराज म्हणतात,
“नवल सप्रेम नामाची गती । अबद्ध म्हणताहि श्रुति । फळ पावे ॥”

प्रेमाने नामस्मरण करताना भगवंताचे नाम तोंडावाटे अबद्ध म्हणजे बरोबर न झाले तरी फळ मिळते. 'ऐं' हे बीज देवीचे वाचक आहे, पण हेच बीज अबद्ध असे निघाले तरी प्रेमांमुळे दोष होत नाही.

कोणी धर्माभिमानी लोक असा आक्षेप घेतात की कलीमध्ये जे लोक वैदिक कर्म सोडून हरिनामस्मरण करितात ते पतन पावतात. पण असा आक्षेप घेणाऱ्या लोकांचे लक्ष वैदिक धर्म सांगणाऱ्या वचनाकडे जितके असते तितके वैदिक धर्माचा अधिकार नाहिसा करणारे जे आचरण आहे ते आचरण करू नये अशा धर्माज्ञेकडे मात्र त्यांचे लक्ष नसते.

शिखाविरहित असलेला, गायत्रीरहित असलेला, अभक्ष्य भक्षण करणारा, नोकरी करणारा वगैरे ब्राह्मण वैदिक धर्माचरण करण्याला अधिकारी नसतो.

श्रीसंत गुलाबरामहाराज व नामनिष्ठा.....(३१)
त्याचा वैदिक कर्माचा अधिकार नष्ट होतो. कलियुगात सर्वत्र अशीच स्थिति दिसत असताना वैदिक धर्माचे आचरण कसे फलद्रूप होणार?

कोणी म्हणतील की हा आपत्काल आहे. ते म्हणणे खरेहि असले तरी मग अशा बिकट आपत्काली सर्वतोपरी पापापासून अलिप्त ठेवणाऱ्या व शेवटी पूर्ण फलद्रूप होणाऱ्या अशा वेदोक्त नामस्मरणरूप धर्माचा आश्रय कां करू नये?

यज्ञयागादि कर्माचरण म्हणजेच धर्म अशी समजूत उराशी बाळगणाऱ्या लोकांचा यज्ञादि धर्मावाचून दुसऱ्या वेदोक्त धर्मावर विश्वास बसत नाही. ही काय वैदिकनिष्ठा म्हणावी !

नामस्मरण वेदोक्त कर्म

हरिनामस्मरण हे देखील वेदोक्त कर्मच आहे व ते सर्व कर्मरूप यज्ञामध्ये श्रेष्ठ आहे, हे ऋग्वेदातील ऋचा देऊन महाराजांनी सिद्ध केले आहे व भागवतटीकेत श्रीधराचार्यांनी व विष्णुसहस्रनामभाष्यात आचार्यांनीहि याच श्रुतीच्या आधारे नामस्मरण वेदोक्त कर्म आहे. असे प्रतिपादिले आहे.

शिवाय हरिनामस्मरण हा युगधर्महि आहे. युगधर्म हा त्या त्या युगात मुख्य भगवत्प्राप्तीचा मार्ग असतो व त्या मार्गाला सोडून इतर मार्गाने भगवत्प्राप्ति होणे अत्यंत कठीण जाते. या नामस्मरणरूप धर्माने मनुष्य कलिदोषापासून व सर्व पापापासून अलिप्त राहतो, याचे कारण हेच आहे की, श्रीमहाराज म्हणतात, "अनध्यस्तविवर्त शब्द तो नाम । अनध्यस्तविवर्तरूप मेघश्याम ॥"

ज्याप्रमाणे परमात्मा श्रीकृष्ण अविद्या उपाधिरहित शुद्ध ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे, सर्व उपाधीत राहूनहि उपाधिहून अलिप्त आहे, त्याप्रमाणे त्याचे नामहि अविद्याउपाधिरहित असून शुद्ध ब्रह्मस्वरूप आहे. म्हणूनच त्या नामाचा आश्रय करणारा नामधारक कधीहि पापाने लिप्त होत नाही.

"हरिनामाने पापाचे क्षालन होत असेल पण ते हरिनाम सुलभ सोपे असल्यामुळे अशा हरिनामरूप प्रायश्चित्ताने क्षुल्लक पापे नाहिशी होणे शक्य आहे. भयंकर पापाला प्रायश्चित्तहि मरणान्तिकासारखे मोठेच पाहिजे" असे कित्येक म्हणतात.

या आक्षेपाला उत्तर देताना महाराज म्हणतात, प्रायश्चित्त मोठे कोणते हे शास्त्रावरूनच जाणले जाते. सर्व वेद पुराणादिकांनी नामस्मरणाची इतकी

(३२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
प्रशंसा केली आहे की,

"नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्बहणे हरेः ।

तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥"

नामस्मरणाने जितके घोर पाप नाहिसे होते तितके पापच मनुष्य करू शकत नाही. हरिनाम ब्रह्मरूपच असल्यामुळे ब्रह्माला जशी मर्यादा नाही तशी नामाच्या माहात्म्यालाहि मर्यादा नाही. पाप करणे पाप असेल, पण नाम महिम्याचा संकोच करणे किंवा तो खोटा आहे म्हणणे हे महत्तम पाप होय. याची निष्कृति कोणत्याहि प्रायश्चित्ताने होत नाही असे शास्त्र म्हणते. कोणी म्हणतात-

"अपहाय निजं कर्म कृष्ण कृष्णेति वादिनः

ते हरेर्द्वेषिणो मूढाः धर्मार्थं जन्म यद्धरेः॥"

धर्माच्या रक्षणार्थ भगवंताचा अवतार होत असल्यामुळे, आपले विहित धर्म सोडून नुसते 'कृष्ण कृष्ण' म्हणणारे हरीचे द्वेषे समजावे.

यावर श्रीमहाराजांचे असे उत्तर आहे की, एकतर हे वचन कोठे सांपडत नाही. दुसरे, भगवंताचे प्रेम करणारा भगवद्भक्त मुद्दाम विहित कर्मरूपी भगवंताची आज्ञा मोडणे शक्य नाही व तो मोडतहि नाही. पण प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, भगवन्नामस्मरणाला अग्रस्थान देऊन विहित कर्माचरणाला दुसरे स्थान द्यावे की विहित कर्माला अग्रस्थान देऊन नामस्मरणाला गौण स्थान द्यावे? पण

"मत्कर्म कुर्वतां पुंसां कर्मलोपो भवेद्यदि ।

तेषां कर्माणि कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥"

माझे नामस्मरणात गुंतल्यामुळे कर्मलोप झाला किंवा कर्माची वेळा टळली तर तीन कोटी महर्षी त्यांच्या करिता कर्म करित असतात असे शास्त्रवचन आहे. म्हणजे कर्माचा लोप किंवा कर्मकालाचे अतिक्रमण झाले तर चालते पण नामस्मरण टाकून कर्माला अग्रस्थान देऊ नये असाच शास्त्रनिर्णय आहे, असे श्रीमहाराज म्हणतात.

पुनः श्रीमहाराज म्हणतात की - नामस्मरण करितो म्हणून त्या अभिमानाने विहित त्याग करणे हा नामाचाच अपराध आहे हे आम्हाला माहित असल्यामुळे, आम्ही कोणालाहि अशा रीतीने विहित कर्माचा त्याग करण्याचा

उपदेश करीत नाही. पण कोणी विहित त्याग करून नामस्मरण केलेच तर त्यालाहि नाम तारते हे नामाचे वस्तुतंत्रमाहात्म्य आहे, याला आम्ही काय करणार?

समर्थहि दासबोधत म्हणतात-

“स्मरण देवाचे करावे । अखंड नाम जपत जावे ।

नामस्मरणें पावावे । समाधान ॥”

“कांहींच न करुनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी ।

तेणें संतुष्ट चक्रपाणि । भक्तालागी सांभाळी ॥”

याचा अर्थच असा की, नामाचे जे अपराध सांगितले आहेत ते न करता निरपराध नामस्मरण करणे उत्तमच आहे. पण नुसत्या विहित कर्माचे अनुष्ठान करून नामस्मरण न करणाऱ्या, किंवा नामस्मरणाविषयी कर्मपेक्षा नामस्मरण श्रेष्ठ आहे अशी आदर बुद्धि न बाळगणाऱ्या, कर्मटापेक्षा सापराध नामस्मरण करणाराहि श्रेष्ठ असून भगवान् कर्मठाला सांभाळत नाही, पण त्याला सांभाळतोच;

नामस्मरण करणारा मरतेवेळी भ्रमात राहून जरी नामस्मरण करील किंवा नामस्मरण त्याच्या तोंडास येईल तरी तो तरतो हे अजामिळाचे उदाहरणावरून सिद्ध आहे. पण कर्मठाचे किंवा ब्रह्मभावना करून उपासना करणाऱ्या उपासकांचे तसे होत नाही. तो सावध राहून व उत्तरायण वगैरे काल पाहून देह ठेवील तरच तो ब्रह्मलोकाला जातो. नाही तर नाही. म्हणून कर्मी व उपासक यांच्या पेक्षाहि हरिनामधारक श्रेष्ठ आहे.

नामाचे दहा अपराध

- (१) संतांची निंदा
- (२) दुष्टास नाममाहात्म्य सांगणे
- (३) शिव विष्णु भेद पाहणे
- (४) शास्त्रवचनावर अविश्वास
- (५) वेदवचनावर अविश्वास
- (६) गुरुवचनावर अविश्वास
- (७) नाममाहात्म्य खोटे आहे म्हणणे

(८) नामाचे अभिमानाने निषिद्ध वागणे

(९) नामाचे अभिमानाने विहित त्याग

(१०) इतर देवतांची नामे, शिव-विष्णूच्या नामासमान आहेत असे समजणे.

हे दहा नामाचे अपराध पद्मपुराणात सांगितले आहेत. श्रीमहाराज म्हणतात-

(१) नामस्मरणाविषयी आदर न बाळगतां कर्माविषयी अत्यंत आदर बाळगणाऱ्या पुरुषाची शास्त्रानेच निंदा केली असल्यामुळे येथे ज्या संतांची निंदा करू नये असे सांगितले आहे तो संत नामधारक होय. नामधारकाची निंदा केली असता नामाचाच अपराध होतो.

(२) पाप्याला नाममहिमा सांगणे हा नामापराध आहे. पण वाल्या कोळ्याला नारदांनी नाममहिमा सांगून उद्धरले तेव्हा- जो मागे झालेल्या पापाबद्दल पश्चात्ताप वागवितो व पुढे पाप न करण्याचा निर्धार करितो, त्याला नाममहिमा सांगणे अपराध होत नाही, पण ज्याला कृतपापाबद्दल अनुताप होत नाही व पापप्रवृत्ति तशीच चालू ठेवितो आणि नामावरहि आदर नाही अशाला नाममहिमा सांगणे नामापराध होतो.

(३) शिव-विष्णू यांच्यांत भेद पाहणे हा जो नामापराध आहे तो विष्णु कनिष्ठ, शिव श्रेष्ठ किंवा शिव कनिष्ठ व विष्णु श्रेष्ठ असे मानित्यास किंवा शिव व विष्णु दोन ईश्वर आहेत व दोघे समान आहेत असे मानिले असता होतो; पण एकच परमेश्वर भक्ताकरिता दोन रूपे धारण करितो असे मानिले असता अपराध होत नाही.

(४) वेदवचनावर अविश्वास हाहि नामापराध आहे. म्हणून दोन विरोधी वचने असल्यास ते अधिकाऱ्यानुसार आहेत असे समजावे, पण अविश्वास धरू नये.

(५) शास्त्र म्हणजे मन्वादि स्मृति ग्रंथ होत. त्यांच्यावरहि अविश्वास करू नये, पण त्यांना नामापेक्षा श्रेष्ठ मानू नये. नामावर विश्वास नाही व स्मृतिवचनावरहि विश्वास नाही, असा जो अविश्वास, तो येथे अपराध म्हणून घेतला आहे.

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा.....(३५)

(६) सद्गुरु म्हणजे प्रेमाने हरिनाम घेणारा व शिष्यास कृष्णप्रेम देणारा असा अर्थ आहे. त्यांच्या वचनावर अविश्वास हा महान् नामापराध होतो.

(७) नामाचे महत्त्व खोटे आहे किंवा तो अर्थवाद आहे असे म्हणणे महापाप आहे, म्हणून तो नामापराध आहे.

(८) नामाच्या बळावर निषिद्धाचरण करणे हा नामापराध आहे, पण देवासाठी निषिद्धाचरण करणे हा अपराध होत नाही. भगवंताचे सुख भोगण्याकरिता गोपी जारिणी झाल्या, पण ते निषिद्धाचरण गणले गेले नाही. कमालाने संतांकरिता चोरी केली, पण ते निंद्य कर्म झाले नाही. तुकाराम महाराजांनी “**देव जोडे तरी करावा अधर्म**” असे स्पष्ट म्हणून ठेविले आहे, म्हणून जे निषिद्धाचरण नामापराध होते, ते असे आहे. मी वैष्णव आहे असे समजून आपले चरणोदकाने शिवाला अभिषेक करणे, द्वादशीला वांगे खाणे, नामबळाने मद्यमांसाचे सेवन करणे वगैरे निषिद्धाचरण येथे नामापराध म्हणून सांगितले आहे.

(९) त्याचप्रमाणे नामबळाने विहित त्याग करणे हाहि अपराध आहे; पण भगवंताचे नामस्मरण करीत असता कर्मलोप झाला तर तो नामापराध गणला जात नाही. ब्राह्मण असून नामस्मरण करितो या अभिमानाने मुद्दामच महाराचे हातचे खातो, भंग्याच्या मुलीशी लग्न लावतो, शौचाला जाताना नीवीति करून कानावर जानवे ठेवीत नाही, नाम स्मरतो म्हणून वैश्वदेवच करीत नाही, इत्यादि विहित त्यागाचे प्रकार येथे नामापराध म्हणून घेतले आहेत.

(१०) शेवटला अपराध म्हणजे शिव-विष्णु यांच्या नामासमान इतर देवांचे नाम मानणे हा होय. पण उमा, रमा, गुरु यांचे नामस्मरणहि शिव-विष्णु नामा समान मानल्यास दोष होत नाही. इंद्र, चंद्र, सोम वगैरे देवतांची नामे शिव - विष्णु नामासमान मानणे अपराध होतो.

असे नामापराध घडले तरी श्रीमहाराज म्हणतात, तेहि अखंड नाम स्मरण केल्यानेच त्यांचे क्षालन होते. शेवटी श्रीमहाराज म्हणतात की माझ्या म्हणण्यावर कोणी असे म्हणतील की, तुम्ही नामाचा महिमा अर्थवादरूप आहे असे म्हणत नाही व नामापराध झाले तरी ते अविरत नामस्मरणानेच नाहीसे होतात असे म्हणतां तेव्हा तुम्ही उघड पाप करण्याची आज्ञा देता म्हणायचे ?

८

(३६)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह

या आक्षेपास महाराज उत्तर देतात की 'होय', आम्ही नाम घेत राहणाऱ्याला पाप करण्याची उघड आज्ञा देतो. पण त्याचप्रमाणे ज्या नामधारकाला नाम घेत असायचे व पापहि करीत असायचे, हे खपत नसेल त्याला नाम घेत घेत त्या पाप करणाऱ्या नामधारकास चोप देण्यालाहि आज्ञा देतो.

एका स्वामीचे दोन कुत्रे भांडले असता जसा स्वामी दोघांनाहि सांभाळतो त्याप्रमाणे भगवानहि त्या दोघा नामधारकाला सांभाळील हे पक्के लक्षात असू द्यावे. सापराध नामधारकाला दंड करायचा तो निरपराध नामधारकच करू शकेल. एरव्ही जेथे साक्षात् यमहि ज्या सापराध नामधारकाला देखील दंड करू शकत नाही, तेथे कर्मठ व नामधारक नसलेला मनुष्य त्याला दंड देण्याला पात्र होऊ शकत नाही.

असो; श्रीमहाराज म्हणतात, सांगायचे तात्पर्य हे की, नामाचा महिमा अगाध असून त्याचा संकोच केव्हाहि करता येत नाही. तो नामाचा वस्तुतंत्रमहिमा आहे व ते हरिनामच माझे जीवन आहे.

०००